

Η ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ Η ΕΝΔΥΣΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΙΕΡΩΝ ΚΑΝΟΝΩΝ

Κωνσταντίνος Γ. Πιπσάκης

Καθηγητής Ιστορίας του Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου
Νομική Σχολή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Έχει το θέμα της ένδυσης θέση στο δίκαιο, και μάλιστα στο εκκλησιαστικό δίκαιο, ή ακριβέστερα στο δίκαιο των κανόνων της Εκκλησίας, αυτό που ονομάζουμε κανονικό δίκαιο – στο οποίο θα περιοριστούμε εδώ, και μάλιστα στο βυζαντινό εκκλησιαστικό ή κανονικό δίκαιο, αφού, ως ορισμό, θα πρέπει, τουλάχιστον κατ' αρχήν, κάπως να «αρχαιολογήσουμε». Η απάντηση θα ήταν, πρόχειρα, εξαιρετικά επιφυλακτική. Εν τούτοις, μπορεί τα πράγματα να είναι εν μέρει διαφορετικά – να παρουσιάζουν κάποιο ενδιαφέρονταν και ίσως και κάποιο βαθμό επικαιρότητας. Δημοσιογραφικού χαρακτήρα σχόλια εις βάρος κληρικών, και μάλιστα προβεβλημένων αρχιερέων, για πολυτελή αμφίσηση εμφανίζονται τελευταία όλοι και συχνότερα· και όλοι έχουμε γίνει μάρτυρες σκηνών αμηχανίας, εκνευρισμού ή θυμηδίας, όταν γυναικες με πανταλόνια δεν γίνονται δεκτές, για τουριστική επίσκεψη ή για προσκύνημα, σε μοναστηριακούς κυρίως ναούς, αν δεν υποβάλουν την «ανδρική», υποτίθεται, ενδυμασία τους σε κάποια πρόχειρη επι το «θηλυκότερον» παραλλαγή.

Είναι προφανές ότι τα θεμελιώδη κείμενα της χριστιανικής διδασκαλίας, κατ' εξοχήν τη Κανινή Διαθήκη, χωρίς να ασχολούνται ειδικά, αντιμετωπίζουν αρνητικά κάθε πολυτραγούμονή περί την αμφίσηση: Διά τούτο λέγα ύμιν, μή μεριμνάτε [...] τῷ σώματι ὑμῶν τί ἐνδύσθε [...] καὶ περὶ ἐνδύματος τί μεριμνάτε: καταμάθετε τά κρίνα τοῦ ἀγροῦ πῶν αὐξένει: οὐ κοπιά οὐδὲ νήθει. Λέγω δὲ ύμιν ὅτι οὐδὲ Σολομὼν ἐν πάσῃ τῇ δόξῃ αὐτοῦ περιεβάλετο ὡς ἐν τούτων. Εἰ δοῦλος τὸν ἀγροῦ [...] ὁ Θεός οὐτῶν ἀμφιέννυναν, οὐ πολλῷ μᾶλλον ύμας, ὀλγύσιστοι; μή ὃν μεριμνήστε λέγοντες [...] τὶ περιβάλλεμεθα (Ματθ. 6.28-31, πρβλ. Λουκά 12.22-28). Και ο Χριστός, μιλώντας για τον Ιωάννη την Βαπτιστή, θα υπομνήσει στους μαθητές του: ἀλλά τί ἔξήλθετε ἰδεῖν; ἀνθρώπον ἐν μαλακοῖς ἱματίοις ἡμεριεσμένον; ἴδού, οἱ τὰ μαλακὰ φοροῦντες ἐν τοῖς οἰκοῖς τῶν βασιλέων εἰσίν (Ματθ. 11.8, πρβλ. Λουκά 7.25). Τα χωριά αυτά θα χρησιμοποιήσουν ευρέως από την πατερική γραμματεία στις συνήθεις επικρίσεις της κατά της πολυτελούς αμφίσησης των

χριστιανῶν, και μάλιστα των γυναικῶν – ένας από τους κοινούς τόπους της ποιμαντικῆς διδασκαλίας των Πατέρων: Πάν γάρ οδιά χρέιαν, ἀλλά διά καλλωπισμὸν παραλαμβάνεται περιπετείας [=πετριφανεία, κενοδοξία] ἔχει κατηγορία (Μέγας Βασιλεὺς) – η ευρεία ὄμως αυτή γραμματεία βρίσκεται ἔξω από τα όρια αυτού του ἀρέθου. Άλλα θα δούμε ότι τα τελευταία αυτά χωριά, και το χωρίο του Βασιλείου και οι ειαγγελκοί λόγοι για τον Βαπτιστή, θα χρησιμοποιηθούν και στυπικές πηγές του εκκλησιαστικού δικαίου.

Εν τούτοις, στο συμβολικό-ἀλληγορικό επίπεδο, τονίζεται στα Ευαγγέλια η σημασία του αρμόδιουν ενδύματος, ως στοιχείου κοινωνικής ευπρέπειας: είναι το περιόρισμό «ένδυμα γάμου» που η απουσία του μπορεί να στερήσει από τους «κλήτους» τη βασιλεία των ουρανών και να τους στείλει στην αινάλια κατάδικη: εἰσελθάν δέ ο βασιλεύς [...]. Ιδεῖν ἐκεὶ οντότηταν ούκ ενδεδυμένον ένδυμα γάμου, και λέγει αὐτῷ ἔταιρε, πῶς εἰσλήθες ὥστε μη ἔχων ένδυμα γάμου; ο δέ εφιμώθη (Ματθ. 22.11-14):

το θέμα βρίσκεται στην αιφετηρία μιας μεγάλης ομιλητικής και υμητροφακής παραγωγής, με γνωστότερο το εξαποστεύαριο των πρώτων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδας: Τὸν Νυμφονά σου βλέπω, Σωτήρα μου, κεκομμένον καὶ ἐνδύμα οὐκέ ἵνα εἰσέλθω ἐν αὐτῷ· λάμπρυνόν μου τὴν στολὴν τῆς ψυχῆς... Καὶ οἱ ἀστοῖς υἱὸς τῆς παραβόλης περιβάλλεται απὸ τὸν Πατέρα τὴν στολὴν τὴν πρώτην [...] καὶ δακτύλιον εἰς τὴν χείρα αὐτοῦ (Λουκά 15,22). Όλες οι υπερφυσικές εμφανίσεις στη Γραφῇ συνέδονται με λαμπρή αμφίστηση θεοφάνειες (στην Μεταμόρφωση ἡ στην Αποκάλυψη), εμφανίσεις αγγέλων (στην Ανάσταση, στην Ανάληψη, στην Αποκάλυψη), ἀλλα εσχατολογικού χαρακτήρα οράματα, πάλι στην Αποκάλυψη. Λαμπρή αμφίστηση φέρει στην Αποκάλυψη η περιποτοπημένη Εκκλησία, στον μυστικό «γάμο του αρνίου»: καὶ ἐδόθη αὐτή ἵνα περιβάλληται βύσσοις λαμπρὸν καθαρὸν· τὸ γάρ βύσσονα τὰ δικαιώματα τῶν ἀγίων ἐστί (Αποκάλ. 19,8), ἀλλά καὶ η κατ' εξοχήν εκπρόσωπος του κακού, η Βαβυλώνη η πόρη των εθνών: καὶ ἡ γυνὴ ἡ περιβεβλημένη πορφυ-

ροῦν καὶ κόκκινον καὶ κεχρισμένη χρυσαῖ· καὶ λίθῳ τιμῷ καὶ μαργαρίταις· οὐαὶ οὐαὶ, η πόλις ἡ μεγάλη, ἡ περιβεβλημένη βύσσοιν καὶ πορφυροῦν καὶ κόκκινον καὶ κεχρισμένη ἐν χρυσῷ καὶ λίθῳ τιμῷ καὶ μαργαρίταις (Αποκάλ. 17,16).

Πάντως, η καταδίκη, κατ' αρχήν, της παλυπραγμούσας περὶ την αμφίστηση είναι δεδομένη για την Εκκλησία. Κυρίως γιατί εισάγονται έτσι διακρίσεις στο χώρο της: έαν γάρ εἰσέλθῃ εἰς τὴν συναγαγήν ὑμῶν ἀντρὸς χρυσοδακτύλιος ἐν ἔσθητι λαμπρῷ, εἰσέλθῃ δὲ καὶ παχώς ἐν ρυταρῷ ἔσθητι [...] οὐ διεκρίθητε ἐν ἑαυτοῖς καὶ ἐγένεσθε κρίται διαλογισμῶν πονηρῶν; (Ιακώβου 2,2-4).

Βεβαίως αυτά αποτελούν δεοντολογικές υποδείξεις, που έχουν τη θεωρητική και παιδευτική τους αξία, αλλά δύσκολα έχουν εφαρμογή στις πραγματικότητες της ζωῆς. Στο χώρο του δικαίου της Εκκλησίας, η κατ' αρχήν απέχεια για την πολυτελή αμφίστηση θα λάβει νομική τυποποίηση μόνο στην περίπτωση των κληρικών, στους οποίους οι εκκλησιαστικοί κανόνες ρητά απαγο-

1. Η τυπική απεικόνιση της εξωτερικής αμφίστησης παπιάρχη Κωνσταντινουπόλεως κατά τους ιστορικούς βυζαντινούς (και τους μεταβυζαντινούς) χρόνους, στην Σταύρεις πηγές. Εδώ ο παπιάρχης Ιωάννης Βέκκος (η απεικόνιση από το Εγκύδογον του J. Goar - αλλά το ίδιο χρονικό δημοσιεύεται και σε άλλα βιβλία του 16ου-18ου αι.).

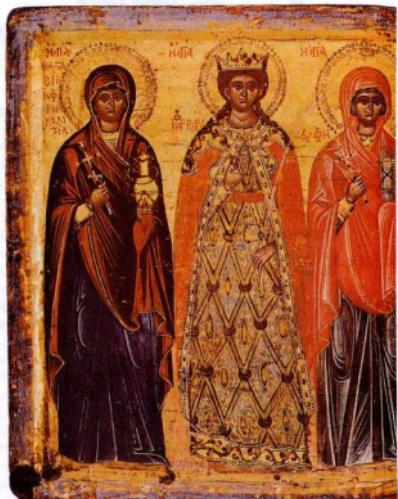
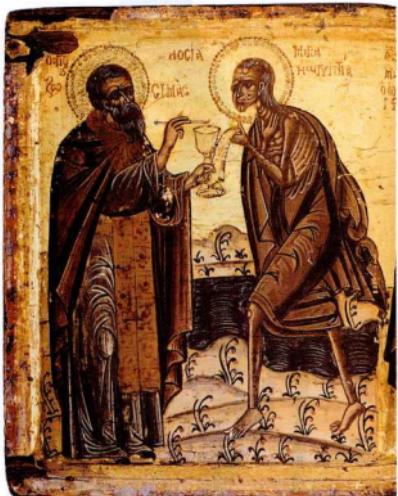
2. Άλλη ανάλογη απεικόνιση της εξωτερικής αμφίστησης οικουμενικού παπιάρχη, από τους βυζαντινούς μεταβυζαντινούς χρόνους. Εδώ ιωάννης ο παπιάρχης Ιερεμίας Β' της Τρονώς (1572-1579, 1580-1584, 1587-1595).

Από την Turcograecia του Μαρτίνου Κρουστού.

ρεύμαν την ενδυματολογική εκήπηση. Η κατ' εξοχήν νομοθετική σύνοδος της βυζαντινής Εκκλησίας, η λεγόμενη Πενθέκτη ή «εν Τρούλῳ» Σύνοδος του έτους 692, στον κανόνα 27 προβλέπει: Μηδεὶς τῶν ἐν κλήρῳ καταλεγομένων ἀνίσκειον ἐσθῆτα ἀμφιεννύσθω, μήτε ἐν πόλει διάγυαν μήτε ὅδῃ βασίζων, ἀλλὰ στολαῖς κεχρήσθω ταῖς ἡδη τοῖς ἐν κλήρῳ καταλεγομένοις ἀπονεμηθείσαις. Ούτως ἡ ἀλλως πρόκειται για ἑνὸν πολὺ ελαφρῷ κανονικῷ παραπόμα, για το ὅποιο τη προβλέπουμενη ποιηται εἰναι απολως η στέρηη της κοινωνίας («ἀφορισμός», στην αρχική του τυπική κοινωνία) για μία εβδομάδα. Από τους βυζαντινούς σχολαστές του 12ου αιώνα, ο Ιωάννης Ζυναράς θεωρεί στον ὄρο «ανοίκειος» του κανόνα συμπεριλαμβάνοντας και αμφιέσεις που δεν συνάδουν με το λειτούργημα του κληρικού, όπως η περιβολή στολής ἀλλων (κοσμικών) αέωμάτων, κυρίως στρατιωτικής στολής: ο νεότερος του Θεόδωρος Βαλασσών διαφωνει: όχι τετοια πράγματα, ταῦτα γάρ εἰ ποτὲ τις κληρικός ἐνδυθῇ, μεγάλως κολασθήσεται - και όχι με το ασήμαντο επιτίμη της μιας εβδομάδας που προβλέπει ο κανόνας. Εδώ πρόκειται απλώς για τα πολυτελέστερα των συνήθων ενδύματα: τὰ πολυτελή χρυσούφαντα ἐπιβλήματα, τὰ δημοτικάς λεγόμενα μαργέλια γράμματα, και ἀντίπανα και τὰ ἔκ κογχύλης πορφυρίζοντα ίματα. Και ο δύο πάντων φαινεται να συμφωνούν ότι σκοπός της διάταξης είναι η αποφυγή σκανδαλισμού των πιστών και η παροχή εκ μέρους των κληρικών υποδείγματος σεμνής διαγωνής.

Στην απαγόρευση επανέρχεται ο κανόνας 16 της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου (787), λαμβάνοντας αφορμή από την περιφρόνηση που επεδεικνυαν κατά την εικονομαχητική περίοδο οι διώκτες του μοναστικού κυρίων κλήρου για τη φωτική και απεριποτή περιβολή του: Πᾶσα βλακεία και κόδμοις σωματική ἀλότρια εἰσοι τῆς ιερατικῆς τάξεως και καταστάσεως. Τοις οὖν ἔαυτοις κοσμοῦντας ἐπισκόπους ἡ κληρικούς δί' ἐσθήτων λαμπρών και περιφανών [άνθρωπαι ἐσθήσατο! γράφει τον 14ο αιώνα ο Ματθαίος Βλάσταρης], τούτοις διορθούσθω χρήτοις εἰδούσιον, ἐπιτιμήμα παραδίδοσθαι την απαγρευση επεκτείνεται και στη χρήση αρωμάτων: ὠσαύτων και τούτων μύρων κριομένων. Οσοι εξακολουθούν να περιγελούν τη λπτή αμφιέση των κληρικών και των μοναχών υπόκενται επίσης σε επιτίμη: εἰ εὐρεθῶσι τοινύν τινές ἐγγελωτές τοις τὴν εὔτελη και σεμνής ἀμφιεσιν περικειμένοις, δι' ἐπιτιμίου διορθωθωσαν. Έκ γάρ τῶν ἀνωθεν χρόνων, πάς ιερατικός ἀνήρ μετά μετρίας και σεμνῆς ἀμφιεσεως ἐπολιτεύετο. Κατέδω ο κανόνας αναφέρει ως παραδίγματα πολυτελούς αμφιέσης, τη χρήση μεταξωτών υφασμάτων: οὐδέ ἐκ στρικών ύφασμάτων πεποικιλμένην ἐσθῆτα ενεδέσυντο, καθὼς και την προσθήη ποικιλμάτων στις ἀκρές των ενδύματων: οὐδέ τινα προσετίθεσαν ἐτερόχροα ἐπιβλήματα ἐν τοῖς ἄκροις τῶν ἰματίων - και επισυναπτεῖς τους λόγους, που εἰδόμενοι του Μεγάλου Βασιλείου: Πάν ό μηδιά χρείαν, ἀλλὰ διά καλλωπισμον και την ειανγελική ρήση για τους τά μαλακά φορούντας. Ο βαλασσών επανέρχεται και εδώ, στο σχολασμό του, σπην, και λαογραφικά ενδιαφέρουσα, καταγραφή των ενδυ-

ματολογικών εκκηπησεων της εποχής του: ἔχότων ού μόνον ἐτερόχροα ἀντίπανα, ἀλλὰ και χρυσόσπαστα, πρός δέ και γράμματα πολυτελεί χρυσα. Άλλα εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι μία ἐνστάση των συγχρόνων του ποιο καταγράφει ο βαλασσών: αυτά ισχυαν σε μια ανώμαλη εποχή, σε μια εκκλησία που προσπαθουσε να ανασυγκροτηθει ευθυς μετά την εικονομαχία, όταν οι ασκητές και οι μοναχοι είχαν αναλά-

βει το βάρος της μάχης για την ορθοδοξία σήμερον, δέ [...] δέ, Θεού χάριτι πᾶσα ἑστίν ἐκκλησιαστική κατάστασι και εὐλάβεια, πόσο μπορεί να ισχεῖ ο κανόνας (μη ἔχειν χώραν τά τοῦ κανόνος) – σταν μάλιστα είναι πλέον κοινό φαινόμενο ότι οι κληρικοί μετά ίματων λαμπροτέρων πολιτεύονται. Ο Βαλασώμων αποκρούει την «εκσυγχρονιστική» αυτή ερμηνεία, κρατώντας, όπως συνηθίζει, τις αποστάσεις του:

ο κανόνας είναι γενικός και εἰς αἱώνας αἱώνων τά ἐν αὐτῷ κρατεῖν και ἐνεργεῖν ὄφειλουσιν. Είναι οἵμας προφανές, από τον τρόπο με τον οποίο παραθέτει τα επιχειρήματα τους, πόσο συμπαθή βρίσκει τη θέση των «αντιφρονούντων», υπερασπιστῶν μας ἐλλογῆς πολιτεύεις στην Εκκλησίᾳ μετά ίματίν λαμπροτέρων, ο μεγαλοπρεπής χαρτοφύλακ της Μεγάλης Εκκλησίας και μετέπειτα πατριάρχης Αντιοχείας.

Και βέβαια η εικλησιαστική ιστορία είναι γεμάτη από «επιβλητικές» παραβιάσεις αυτών των κανόνων, σε όλες τις εποχές και έως τις ημέρες μας. Και από τις ενδιματολογικές υπερβολές του Μιχαήλ Κηρουλάριου, του πατριάρχη του σχίσματος (1043-1059) – οι οποίες οἵμας είχαν σαφέστατο πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο, γιατὶ παρέπεμπαν ευθέως στην αυτοκρατορική αμφίστει – ώς εκείνους τους ιερείς, ιερομονάχους και διακόνους της Κωνσταντινούπολης, που, τον 18ο αιώνα, τας ἀνοικείους και ἀπηγορευμένας τοῖς ἵεροις κανόνας ἐνδιμενίας φορούσι και μεταβατὰ ύψασματα παρά τὸ δέον ἀμφιέννυντα (χαρέδας και ἀπλάζια θα γράψει αλλού το ἔγγραφό μας), καὶ καλλώπιζουσιν ἑαυτοὺς παρὰ τὸ εἰκός, στολαις ἀπρεπέσι χρώμενοι, και ἐσωφρία ἐνδύονται πεποικιλμένα και ἔτερόχροος και μανίκια ἔχοντα ἐσχηματισμένα, μπνιοῖς τουρκικωπερῶν εἰπεῖν και ἡμαρχόρ μπιτζμέ, και περὶ τὰς ζώνας αὐτῶν ἀργυρομαχαιρα ἐπικρέμανται – και κατά των οποίων θε εξαπολύει τους μδρους του ἔνας ἀδηλος πατριάρχης, κατά τον Μανουήλ Γεδεών (ίων ο Κυπριανός Α' (1707-1709, 1713-1714), στη δύτερη προσάνω πατριαρχία του, ο Κοσμάς Γ' (1714-1716) ή ο Ιερεμίας Γ' (1716-1726, 1732-1733), στην πρώτη πατριαρχία του.

Αυτό που είναι σαφές είναι ότι το κείμενο κανονικό δίκαιο δεν καθορίζει συγκεκριμένη αμφίστει για τους κληρικούς – τουλάχιστον για ὅσους δεν έχουν τη μοναστική ιδιότητα – και δεν επιβάλλει διαφορετική, κατ' ανάγκην, αμφίστει κληρικών και λαϊκών. Αυτή ήταν και η επί αιώνες εκκλησιαστική πρακτική. Ο κανόνας της Πενθέκτης ομοίει απλώς για στολές «ὅδη τοῖς ἐν κλήρῳ καταλεγομένοντας» απονημέθεισες, χωρίς να τις προσδιορίσει. Ο Ζωναράς, ορθός ερμηνευόντας, γενικεύει: προκεκτεί απλώς για τον εκάστοτε και εκαστοχού τύπον και τὴν συνήθειαν την περὶ τὴν στολὴν. Τον 14ο αιώνα, ο Ματθαίος Βλαστάρης θα χρησιμοποιήσει ανάλογη ευρεία διατύπωση, παραφράζοντας τον κανόνα: στολῇ κερχήθω, ἥν ὁ χρόνος και ἡ συνήθεια συμβαίνειν τῷ τῶν κληρικῶν ἐδίδεις τάγματι. Όσο για την αμφίστει των μοναχῶν, η οποία σε νεότερους χρόνους επεκτάθηκε περίου στο σύνολο του ορθόδοξου κλήρου. Εφόρουμε ότι, από μία ευρεία βιβλιογραφία που δεν ενδιφέρει ἀμέσως το θέμα μας, σχεχιζεῖ μία ειδική πραγματεία του νομικότατου γνώριμού μας Θεοδώρου Βαλασώμωνος «περὶ των ρασοφόρων».

Είναι επίσης σαφές ότι όλα τα ανωτέρω αφορούν την έξω από τη λειτουργική χρήση αμφίστει των κληρικών, αυτήν που φέρουν ἐν πόλει διάγοντες ἥ ἐν ὁδῷ βαδίζοντες, όπως λέγει ο κανόνας της Πενθέκτης. Η εν πολλοῖς ασφής ακόμη ιστορία των λειτουργικών αμφιών της Ανατολικής Εκκλησίας, η εξέλιξη τους στους βυζαντινούς αλλά και ευρύτατα στους μετά την

3. 4. Ποικιλό γυναικείων και ανδρικών αμφιώνων σε αμφιφροντικά εικόνα του 17ου αι. από τη Μονή Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος. Η σύντομη Μαρία η Αγιτόπιος εικονίζεται με απλό (ανδρικό) μοναχικό ἔνδυμα. Ο σύντομος Μακάριος ο Ρωμαίος, γυμνός, κρατεί ευηγγέλιόν του στην επηροφή: «Ἄδελφοι, γίνεσθε ως ἐμέ, μηδὲν ἄλλο ἔχοντες ειμὶ τὸ ίδιον σώμα».

Άλωση χρόνους και οι νομικοί αλλά και ιδεολογικοπολιτικοί συσχετισμοί που συνοδεύουν την εξέλιξη αυτή μένουν κατ' ανάγκην έξω από τα σύριγμα αυτού του άρθρου. Πάντας η λαμπρότητα και η πολυτελεία των λεπτουργικών αμφίψων, προέκομα της λαμπρότητας της βασιλείας των ουρανών που πραγματώνεται ήδη στην θεατρική, ποτέ δεν θεωρήθηκε ότι αντιστρέπεται τις διατάξεις αυτές.

Αντίθετα, για τους λαϊκούς όχι μόνον δεν υπάρχει τυπική απαγόρευση της πολυτελούς αμφίψης, αλλά ρήτα καταδικάζονται (καὶ μάλιστα σε ανάδειμα) δύο, για λόγους πιστοποίησης ευσεβείας, κρύψουσαν την περιφρόνηση για την καλή αμφίψη και νομίζουν ότι έχουν το δικαίωμα να καταδικάζουν όσους τη φέρουν: *Εἴ τις ἄνδραν διὰ νομίζουμενην δόκονται πειθώλαιοι χρήται [οι σχολιαστές ερμηνεύουν]: πειθώλαιοι χρήσθαι = ῥάκενδύτεν]* και ὡς ἐτούτο τήν δικαίουσύνην ἔχουν καταψήφισο τῶν μετ' εὐλαβείας τοὺς βήρους [= πολιτελή μεταξεών] φορούντων καὶ τῇ ἀλλῃ κοινῇ καὶ συνηθείᾳ σύνῳ εσθῆτη κεχρήμενων, ανάθεμα ἔστο (κανόνας 12 της συνόδου της Γάγγρας, περὶ τοῦ 340). Οι σχολιαστές, που ανήκουν πλέον, όπως είδαμε, στον αρκετά εκκοσικυμένο βυζαντίου 12ο αιώνα, πιστεύουν ότι ακόμη και η ιδιάτερη πολυτελής αμφίψη δεν αποτελεῖ καθευτήν αμάρτημα, αν οι φέροντες είναι κατά τα λοιπά ευλαβεῖς (μετ' εὐλαβεῖς, λέγει ο κανόνας), και αν δεν χρησιμοποιούν την αμφίψη τους ως αιτία αλλαζόντος και «βλακείας» και για περιφρόνηση των πενεστέρων, ή ως έρωτικών υποθέσεων διφορμών.

Υπάρχουν βέβαια και περιορισμοί σχετικά με την αμφίψη των λαϊκών: πρόκειται ίμως για μεμονωμένες διατάξεις ειδικού χαρακτήρα. Διάτρεξις κυρίων που απαγορεύουν διάφορες μορφές μεταψηφίσεων, επειδή σχετίζονται με πρακτικές που αποδοκιμάζει εντόνως η Εκκλησία: υπολείμματα παλαιών διδαστών ή εθνών, πράξεις υπόπτες για την πραγματική ή υποτιθέμενη σύνδεση με αναμνήστης της παλαιάς θρησκείας. Έτοις η Πενθέκτη Συνόδος, της οποίας ένας από τους διακριτυμένους βασικούς στόχους είναι ακριβώς η εξέλιξη τέτοιων υπολείμματων, θα απαγορεύσει κάποιες, προφανώς εντελώς αδιάβητες, σχολικές ή «φοιτητικές» εορταστικές πρακτικές, που περιλαμβάνουν και μεταψηφίσεις: τούς διδάσκομένους τούς πολιτικούς νόμους μηδενί τοις Ἑλλήνικοις έθεισις κεχρήθαι [...] ή παρὰ τὴν κοινὴν χρήσιν στολὴν ἐπιτίθεναι [...] (κανόνας 71). Οι πατέρες της Σύνοδου διοργανώνουν, πολύ αυστηρότερα, τάς [...] ήδη διδράν ή γυναικών μνημένας όρχήσεις και τελεταίς κατά τις θύσιες παλαιὸν καὶ ἀλλοτρίον του τών Χριστιανών βίου [...] ὅριζοντες μηδένα διδράν γυναικείαν στολὴν ἐνδιδύσκεσθαι ή γυναικα τὴν ἀνδράσιν ἀρμάδιον (κανόνας 62). Είναι φανέρω ότι τη λευτεία αυτή απαγόρευση, τη εναλλαγής αμφίψεων ανδρών και γυναικών, συνδέεται με τις πρακτικές των «ορχήσεων και τελετών» που αποδοκιμάζει η Συνόδος: μή κεχρήθαι [...] τοὺς ἀνδράς γυναικείας στολεῖς ή τάς γυναικάς ἀνδρώδας, οία ἐποίουν οι τῷ Διονύσῳ βακχεύοντες, όπως ερμηνεύει ο Ζωναράς. Εν τούτοις ο Βαλσανών θα θελήσει να γενικεύσει αποδεσμεύοντας την

απαγόρευση της εναλλαγής αμφίψεων μεταξύ ανδρών και γυναικών από τις συγκεκριμένες αποδοκιμάζουμενες εορταστικές εκδηλώσεις: μηδένα διόρα τούς διεδόθησε το κερχήθαι γυναικεία στολή ή τό άνταπαλιν.

Υπάρχει τέτοια γενική απαγόρευση: Η αφετηρία της απαγόρευσης εναλλαγής της αμφίψη ανάρδων και γυναικών βρίσκεται στα μία διάταξη του μαστικού νόμου (Δευτερον. 22:5): *Οὐκ ἔσται σκευὴ ἄνδρός ἐπὶ γυναικί, οὐδὲ μὴ ἐνδύσηται ἀνὴρ στολὴ γυναικείαν, ὅτι βδέλυμα Κυρίῳ τῷ Θεῷ σου εστὶ πά ποιν ταῦτα. Διάταξη με σφές πειρεύμενο και για σαρεῖς λόγους κοινωνικής ευρύθμίας, ευπρέπειας και τάξης. Προφανῶς ούτε τη μεταγενέστερη, η βιζαντινή, η μεταβυζαντίνη ή η σύγχρονη κοινωνική αντιτίμηση, και όχι μόνο η εκκλησιαστική, ειδίσαν ποτὲ ας αξέπανη δραστηριότητα την εναλλαγή ανδρικής και γυναικείας αμφίψης, σα μάλιστα σας ένδεχομένας τόυτο υποδηλώνει. Αλλά σα καθαρά νομικό επίπεδο, οι διατάξεις του μαστικού νόμου, και γενικότερει ο νομικού χαρακτήρα οιστάξει που περιέχονται στην Παλαιά Διαθήκη, δεν θεωρούνται αφ εισαύτων τημά του ιωχείνος εκκλησιαστικού δικαίου -και αίμινον αν ήταν αιλιώς- εκτός αν έχουν επαναπέθει σε νομικές πηγές της κριστιανικής περιόδου. Και η διάταξη του Δευτερονόμου δεν έχει επαναπληφθεί. Η διάταξη του κανόνα 62 της Πενθέκτης αναφέρεται ούτως είδαμε, μόνον στην εναλλαγή ανδρικής και γυναικείας αμφίψης που σχετίζεται με παγανιστικές εορτές και τελετές. Γ' αυτό και οι σχολιαστές δεν κάνουν ούτε απλή παραπομπή στο χώρο της Παλαιάς διαθήκης.*

Υπάρχουν δώμας και μία ἀλλή ειδική, και αυστηρότατη διάταξη στο ισχύον κανονικό δικαίο, ο κανόνας 13 της συνόδου της Γάγγρας: *Εἴ τις γυνὴ διὰ νομίζουμενην δάσκοις μεταβάλλοντο αμφίψημα καὶ διντὶ τοῦ εἰωθότας γυναικάς ὀμφάλαματος ἄνδροντος ἀναλάβοι, ἀνάθεμα ἔστο. Ο κανόνας αυτός εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ειδικής εκκλησιαστικής νομοθετικής δραστηριότητας που αποσκοπεῖ να περιστείλει ακρότατες μορφές ἀρνητησης των κοσμικών πραγμάτων, επικύνων καὶ κοινωνικά και για τη μορφή που θα ελάμψει τελικά το πρόσωπο της Εκκλησίας, οι οποίοι έτειναν να διασθούν άσι διανοίκι τρόποι χριστιανικής διαβίθησης καὶ σαστητής: ἀρνητηση του ἔγγαιμου βίου και της τεκνογονίας, των οικειειών καὶ δεσμών και υποχρεώσεων, βδέλυμα κατά της κρεωφαγίας, υπερβολή τητοιών κ.λπ. Η αυστηρότατη καταδίκη τετοίων ακραίων διδασκαλιών είναι το αντικείμενο λόγης της νομοθετικής δραστηριότητας της συνόδου της Γάγγρας. Είδαμε ότι ο ομέσως προηγουμένος κανόνας 12 καταδικάζει με την ίδια αυστηρότητα δύος, και πάλι διά νομίζουμενην δάσκοις, ενδύνται ράκη και καταφρονούν αυτούς που φέρουν πολιτελή αμφίψη.*

Πρόκειται, λοιπόν, έσω για μία ακόμη ακρότητη της μορφής αυτής: γυναικείου που από υπερβολική ασκητική διάθεση πειράλλονται ανδρούς (ασκητική, προφανώς) αμφίψη, ώστε να αρνηθούν καὶ τα εξωτερικά ακόμη δηλωτικά του φύλου τους. Ανεξάρτητα από την καταύθιση του κανόνα, η ανατολική (όπως και η δυτική) εκκλησιαστική παράδοση, κυρίως η αγιολογία, είναι γεμάτη από τέτοιες αφηγήσεις αγίων γυναικών

που, από υπερβολική ασκητική διάθεση ή για να προστατεύσουν τη «ωκφροσύνη» τους από τους κινδύνους που ενδέχομενας θα την απειλούσαν, ασκητεύουν ως άνδρες – για να αποκαλυφθεί το φύλο, και η αγνοτιά τους, ειναιωνιατική μετά βάντον. Ο βαλασμών θα αναφερθεί ειδικά στην αγιολογική αυτή ανίφαση και θα προσπαθήσει να συμβιβάσει τα πράγματα: Καλώς δ' ἐπήγανοι οἱ Πατέρες τὸ διὰ νομίζομενην ἀσκητισμὸν. Ὡς γάρ μὴ δὲ ὑπόκρισιν καὶ ἀπάντην, ἀλλ' ἐν ἀληθείᾳ καὶ διὰ τρόπου ἀλήθους ἀσκησίως καὶ καθαρίας, τοιούτον τὸ ποιησάντα μόνον οὐκ ἀνάθεμα ποιήσθεται, ἀλλὰ καὶ ἐύχαριστηθεσται. Πολλαὶ γὰρ γυναικεῖς δὲ άνδρων σχήματος τὸν δακτικὸν ἡνύσσουν δρόμον καὶ εἰς τὸ τῆς σωτηρίας ὑπέτραπον ἔφθασαν, ὡς ἡ ἄγια Μελάνη, ἡ ἄγια Εὐγενία καὶ ἔτεραι. Πρόκειται για πλήρη παρανόηση. Το «διὰ νομίζομενην ἀσκητισμὸν» τον κανόνα δεν σημαίνει «ποικιλοτάκι καὶ ἀναπόταμο» όπως θέλει να νομίσει ο μεγάλος κανονιλόγος σημαίνει απλώς: «διὰ ἀσκησῶν, ὥπως αυτές (κακῶς) τὴν αντιλαμβάνονται».

Φθάνουμεν ἔτοι καὶ η ίδια θέματα που θέμεμε και εισαγωγικά για να απλουστεύσουμε: τι γίνεται με τις γυναικές που εμπιστεύονται να εισέλθουν στους ναούς ή στις μονές με πανταλόνια; Υπάρχει τελικά τέτοια κανονική απαγόρευση;

Κατ' αρχάς, αν υπήρχε τέτοια απαγόρευση, είναι βέβαιο ότι θα ισχύει γενικά, και όχι μόνο για την εισόδου στη μονή ή εκκλησίας – κανένας από τους κανόνες που ειδαμενες δεν κάνει τέτοια διάκριση. Η αναιριζόμενη έωληον υποχρέωση ευπρεπούς αμφιεστης κατά την προσέλευση σε τερρούς χώρων υπάρχει καθεστητή, αλλά λόγους σεβασμού και στοιχειώδους καλού γούντου, και ισχύει για κάθε είδος αμφιεστης, ανεξάρτητα από το εάν τον θεωρείται «ανδρικό» ή «γυναικέλο». Και πάντως δύσκολα θα θεωρούσες κανείς ως ιδιάτερα ευπερτη σημάνση της αμφιεστης στις ανδρών με γυναικείαν και αντιτρόφων. Αλλά, φυσικά, δεν μπορεί να ξέρουμε εδώ οποιαδήποτε εφαρμογή έχει τον κανόνα της Γάγγρας είτε του κανόνα της Ιενέκετης. Κανένας βέβαια δεν υποθέτει ότι οι γυναικες φορούν τα πανταλόνια τους είτε για να τελέσουν τις παγανιστικές τελετές και τις βασικής ορθοχοΐες της Πενεδέκτης, είτε από διάθεση υπερβολικής ἀσκητησης, ώπως θέλει η Γάγγρα.

Αλλά το θέμα δεν βρίσκεται εκεί. Είδαμε με πόση σοφή επιμέλεια οι κανόνες αποφεύγουν να καθορίσουν ποια είναι η ανδρική και ποια η γυναικεία ενδυμασία – ώπως ειδαμενες ότι αποφεύγουν να καθορίσουν και ποια είναι η αμφιεστης των κληρικών. Οι κανόνες της Γάγγρας ορίζουν, ταυτόσημα, την ανδρική ενδυμασία ως την κοινήν και ἐν συνθετείσι ουσίαν ἑσθήτη, τη γυναικεία ως τό ειωθός γυναικείουν αμφίσσαμα. Το κανονικό δίκαιο εποιείνων αρκείται να παραπέμψει στις εκάστοτε συνήθειες για να καθορίσουν τι είναι ανδρικό και τι γυναικείο. Με την παραπομπή αυτή «τη μόδα» γίνεται οιονει τμῆμα του ισχύοντος εκκλησιαστικού δικαίου. Ετοι, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι θα είχαν εφαρμογή –εκτός των συμφαρδούμενων τους– διατάξεις ώπως αυτές της Πενεδέκτης και της Γάγγρας, κανένας κανόνας δεν θεώρησε ποτέ (και δεν θα μπορούσε ποτέ να έχει θεωρήσει) το πανταλόνι ως αποκλειστικά ανδρικό ένδυμα: χωρίς καμιά αμφιβο-

λία το γυναικείο πανταλόνι ανήκει πιλήρως στη γυναικεία αμφίσση. Ανάλογα θα μπορούσαν να ισχύουν και για τα «σκουλαρίκια» των νέων, στη γυναική φράση του αρχιεπισκόπου Αθηνών: αποτελούν απλώς (και) ανδρικό εξάρτημα, σήμερα και ἀλλοτε: ἀλλωστε οι ἀνδρες ἄγιοι που φέρουν σκουλαρίκια δεν είναι ἀνώστοι στην εκκλησιαστική εικονογραφία. Μάνον που και η ίδια η διατύπωση της φράσης: «ελάτε στην εκκλησία, και με το σκουλαρίκι σας» δεν είναι ουδέτερη: εμπερέχει ήδη, αθέλητα ίσως, μια υφέπομπη απελάση, ένα αδόροτο: «θα ήταν, πάντως, πιο σωστό αν δεν είχατε αυτό το σκουλαρίκι». Γιατί κανείς δεν είπε πιοτέ: «ελάτε στην εκκλησία, ακόμη και με γραβάτα»..

Βιβλιογραφία

Τα κείμενα των κανόνων και τα σχόλια των βυζαντινών ερμηνευτών στη βασική συλλογή των Ρόλλ-Ποτλή, Σύνταγμα των κανόνων, τόμ. 1-6, Αθήνα 1852-1859. Ο δοκ. τόμου περιεκτίμενων, της επόμενης μεταγενεύσεως εδώ. Σύνταγμα κατά στιχοεργού του Μαθητού Βλασταρή (1334/1335). Νεότερη κριτική έκδοση μόνον του κενεντού των κανόνων: P. G. Joannou, *Disciplina canonum* από τόμ. 1-2. Ρώμη 1962-1964. Η μημονισμένη σύμβαση μεταβυζαντινή παπαρογράφη προβλητή στη σύνταξη των τίτλων, Κανόνικο Διάτοκο, B. Κωνσταντινούπολης 1889, 121-423.

Τα εδώ μημονισμένα Σύνδεσμα και το νομοθετικό τους έργο, βλ. τα Βασικά έργα Παύλου Μεμβρισούν, μημονισμένη παπαρογράφη επιστολής της τούτου κατόπιν της Ορθοδοξίας Εκκλησίας, Στοχοδόλιον 1995 και Στ. Ν. Τριαντόνη, Τηρία της Βυζαντινής Ακαδημίας, Αθήνα-Κονσταντίνη 2009 (όπου και τις μημονισμένους εδώ επί μέρους βυζαντινών νομικών). Για το νομοθετικό έργο της Πενεδέκτη και της Εβδομάδης Κυριακής της Συνέδριος, βλ. του ίδιου, Η Πενεδέκτη Κυριακήν της Συνέδριος και το νομοθετικό της έργο, Αθήνα 1992 και H. Ζ. Οικουμενική Σύνδεσμος και το νομοθετικό αυτής έργων, Αθήνα 1989. Επίδεικ για την Πενεδέκτη, την κατ' εξογίαν βυζαντινή νομοθετική σύνδεσμο, βλ. Ohne, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsschäfte. Studien zum Konstantinopler Konzil von 692*, [Arbeiten zur Kirchengeschichte, 56], Derojano-Néa Υάρη 1990 και C. Nedungatt, M. Featherston (επμ.), *The Council in Trullo Revisited* [Καπονίκη, 6]. Ρώμη 1995.

Η βιβλιογραφία αυτή περικύρτισται ως νομικόν ενδιαφέροντος για έργα, που αντιτοχούν στην οπική του κειμένου, και δεν περιλαμβάνουν την ευρεία βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορική εξέλιξη επί της ευτελείας της περιοχής των κληρικών και των μοναχών για τις λειτουργικές αμφίσσες (και τους ομοβληθόμενους τους) ή της ιερολογικής πολιτείας λειτουργίας τους). Θέματα τα οποία διέρκεινται έως από τη θεματική του άρθρου.

Clothing from the Viewpoint of the Byzantine Church: The Canon Law

C.G. Pitsakis

Although there exists, at least in principle, the scriptural disapproval of the excessive care for clothing (Mat. 6:28-31, Luke 12:22-28; Mat. 1:18, Luke 7:25, James 2:2-4), strongly reflected on the doctrine of the Church Fathers as well, this disapproval is mirrored in the Canon Law of the Eastern Church with regard to the clergy members only, to whom the pursuit of luxurious attire is forbidden (Canon 27 of the Council of Trullo of 692 and Canon 16 of the VIIth Ecumenical Council of Nicaea of 787). Such prohibitions does not exist for laymen.

On the contrary, already the Synod of Gangrae, of about 340, in its broader effort to eradicate extremes of ascetic spirit, barred the clothing in rags for pietistic reasons and the expression of contempt to those dressed luxuriously (Canon 12), as well as the dressing of women in a man's attire for austerity reasons (Canon 13). Special Canons (62 and 71 of the Council of Trullo) also prohibited the masquerade or the exchanging of suits between men and women, in the framework of feasts, which had been considered as pagan survivals. It is often argued that those regulations prohibited women from wearing clothes appropriate to men. In reality, however, such a general prohibition, corresponding to that contained in the Old Testament Law (Deuter. 22:5), was never introduced expressly in the Eastern Church Law.